

ФІЛАТОВ В. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та
приватного права*(Університет митної справи
та фінансів)*

УДК 341.231.14(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.68>**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АКТИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ
ЯК ОСНОВА МЕХАНІЗМІВ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ**

У статті автор здійснив комплексний аналіз міжнародно-правових актів у сфері прав людини, як базису для формування механізмів перехідного правосуддя. Актуальність теми обумовлена тим, що реалізація механізмів перехідного правосуддя в Україні вимагає наукового осмислення основних засад та категорій моделі перехідного правосуддя. Доведено, що застосування моделі перехідного правосуддя здебільшого є об'єктивним процесом, який обумовлений нездатністю влади та суспільства до конструктивного діалогу задля примирення і сталого розвитку. Автор встановив, що причини нездатності чи небажання створення перехідної справедливості для різних сторін конфлікту можуть відрізнятися. При цьому, применшення ролі національних політико-правових порядків, представляє собою часткове обмеження суверенітету держави, яке обумовлене нездатністю таких порядків ефективно захищати права людини. Встановлено, що модель перехідного правосуддя є гармонійним поєднанням окремих елементів: договірних засад забезпечення і захисту прав людини, економічних інтересів окремих сторін на постконфліктному чи поставторитарному етапі розвитку, а також політичної доцільності суспільного переходу. З'ясовано, що сукупність цих елементів, повністю корелюється з ідеєю «живого права», оскільки модель перехідного правосуддя є достатньо динамічним міжнародно-правовим інструментом, що обумовлено гнучкістю і здатністю пристосування до національних контекстів. Автор доходить висновку, що модель перехідного правосуддя цілком можна назвати односторонньою, тобто унілатералістською, що також має об'єктивне підґрунтя: необхідність припинення порушень прав людини, надання відповідного захисту жертвам конфлікту, а також покарання винних осіб. Акцентовано увагу на тому, що застосування механізмів перехідного правосуддя слід розглядати у якості міжнародних зобов'язань держави, які мають як договірну (ратифікація міжнародно-правових актів у сфері прав людини), так і позадоговірну природу. При чому останнім часом позадоговірна природа стає майже рівноправною з договірною, що пов'язане об'єктивною необхідністю розбудови миру і безпеки задля спільного існування в цивілізованому світі. Обґрунтовано, що рушійною силою у процесах перехідного правосуддя виступає рівень захисту прав людини, який виконує роль індикатора суспільних процесів та демонструє стан суспільного переходу.

Ключові слова: збройні конфлікти, міжнародно-правові акти, міжнародні стандарти, права людини, перехідне правосуддя, правопорушення, соціальні потрясіння.



Filatov V. V. International legal acts in the field of human rights as the basis of mechanisms of transitional justice

In the article, the author carried out a comprehensive analysis of international legal acts in the field of human rights, as a basis for the formation of transitional justice mechanisms. The topicality of the topic is due to the fact that the implementation of transitional justice mechanisms in Ukraine requires a scientific understanding of the basic principles and categories of the transitional justice model. It is proven that the application of the model of transitional justice is mostly an objective process, which is caused by the inability of the authorities and society to engage in constructive dialogue for reconciliation and sustainable development. The author established that the reasons for the inability or unwillingness to create transitional justice for different parties to the conflict may differ. At the same time, diminishing the role of national political and legal systems represents a partial limitation of state sovereignty, which is caused by the inability of such systems to effectively protect human rights. It was established that the model of transitional justice is a harmonious combination of individual elements: the contractual basis for ensuring and protecting human rights, the economic interests of individual parties at the post-conflict or post-authoritarian stage of development, as well as the political expediency of social transition. It was found that the totality of these elements is fully correlated with the idea of "living law", since the model of transitional justice is a sufficiently dynamic international legal instrument due to its flexibility and ability to adapt to national contexts. The author concludes that the model of transitional justice can be called one-sided, i.e. unilateralism, which also has an objective basis: the need to stop violations of human rights, provide appropriate protection to the victims of the conflict, and punish the guilty. Attention is focused on the fact that the application of transitional justice mechanisms should be considered as international obligations of the state, which have both a contractual (ratification of international legal acts in the field of human rights) and non-contractual nature. Moreover, lately the extra-contractual nature has become almost equal to the contractual nature, which is connected with the objective necessity of building peace and security for the sake of common existence in the civilized world. It is substantiated that the driving force in transitional justice processes is the level of human rights protection, which acts as an indicator of social processes and demonstrates the state of social transition.

Key words: *armed conflicts, international legal acts, international standards, human rights, transitional justice, crimes, social upheavals.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Реалізація механізмів перехідного правосуддя в Україні вимагає комплексного наукового осмислення основних засад та категорій означеної моделі. Актуальним завданням на сьогодні є аналіз міжнародно-правових актів у сфері прав людини, які покладено в основу моделі перехідного правосуддя. Це дасть змогу усвідомити природу та сутність відновного правосуддя, а також його роль на постконфліктному етапі розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Питання принципів і напрямків перехідного правосуддя в різні часи вивчали: О. В. Бурлак, О. В. Буткевич, Н. М. Гродецька, Е. В. Габрелян, А. Л. Деркач, Б. Я. Кофман, В. В. Мицик, Б. Я. Пейдж Артур, С. Б. Цебенко, А. Л. Федорова та інші вчені. Однак спеціальних досліджень ролі міжнародно-правових актів у сфері прав людини в формуванні механізмів перехідного правосуддя у вітчизняній науці досі не проводилося, що вказує на актуальність обраної теми дослідження.



Формування цілей статті. Метою статті є комплексний аналіз міжнародно-правових актів у сфері прав людини, як базису для формування механізмів перехідного правосуддя.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Зв'язки міжнародного права у сфері прав людини та моделі перехідного правосуддя візуалізуються на рівні основних завдань міжнародно-правового регулювання. Це питання достатньо чітко розкриває О. В. Бурлак, яка зазначає, що головне завдання концепції прав людини не розробка нових договорів у цій сфері, а реальне забезпечення існуючих прав шляхом підвищення ефективності контрольних механізмів, а також з допомогою відповідної практики, яка не тільки конкретизує, але й розвиває існуючі міжнародні стандарти з урахуванням сучасного розвитку міжнародного співтовариства [1, с. 23]. Кореспондуючи цю тезу до моделі перехідного правосуддя відзначимо, що її ключовим завданням також є забезпечення прав людини, але в умовах соціальних потрясінь, коли звичайні механізми контролю перестають бути ефективними.

Слід звернути увагу на той факт, що модель перехідного правосуддя та міжнародне право у сфері прав людини створювалися майже паралельно. Втім останнє розвивалося набагато швидше за рахунок того, що інститут прав людини має більш основоположне значення. Окрім того, застосування перехідного правосуддя відбувається після диктатур або збройних конфліктів. Це не корелюється із повсякденними потребами захисту прав людини в умовах мирного соціуму. Також варто враховувати, що будь-яка спроба розбавити відповідальність уряду може послабити захист прав людини та верховенства міжнародного права [2, с. 985].

Ліна Гровер наголошує, що дивлячись через призму міжнародного права у сфері прав людини, складається особливе розуміння перехідного правосуддя, яке применшує роль національних правових і політичних порядків та розглядає перехідне суспільство і його членів, як нездатних чи небажаючих створити для себе перехідну справедливість [3]. Подібна теза дозволяє зробити декілька важливих припущень. По-перше, застосування моделі перехідного правосуддя здебільшого є об'єктивним процесом, який обумовлений нездатністю влади та суспільства до конструктивного діалогу задля примирення і сталого розвитку. По-друге, причини нездатності чи небажання створення перехідної справедливості для різних сторін конфлікту можуть відрізнятися. По-третє, применшення ролі національних політико-правових порядків – це і є часткове обмеження суверенітету держави. Необхідність в цьому обумовлена нездатністю таких порядків ефективно захищати права людини.

Пропонуємо звернути увагу на міжнародно-правові акти, в яких закріплені основоположні права і свободи людини, а також особливості статусу громадян в умовах окремих соціальних потрясінь. Норми цих документів також вказують на фундаментальне значення міжнародного права у сфері прав людини для моделі перехідного правосуддя. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року є одним з основних документів, в якому закріплені засади формування правового статусу людини [4]. Варто відзначити, що конвенція містить ключові права і свободи людини, які є об'єктом охорони в рамках моделі перехідного правосуддя. Слід додати, що саме ці права і свободи зазвичай є об'єктом протиправних посягань в умовах соціальних потрясінь. Саме тому механізми перехідного правосуддя сконцентровані на відновленні означених прав людини, які виступають найвищою соціальною цінністю для поставторитарних та постконфліктних держав.

Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року також містить низку норм, які мають значення у розрізі принципів перехідного правосуддя. Мова йде про наступні норми: рівність прав та заборона дискримінації (стаття 7); право на поновлення у правах та компенсацію (стаття 8); право на справедливий суд (стаття 11); право на притулок від переслідувань (стаття 14); право на безпосередню участь в управлінні своєю країною (стаття 21) [5]. Зазначимо, що норми цього документа також мають фундаментальний характер для моделі перехідного правосуддя. Але вони є не стільки матеріальними, з огляду на специфіку механізмів перехідного правосуддя, скільки процедурними.

Варто звернути увагу на Конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, яка також містить важливі норми з огляду на природу перехідного



правосуддя. Необхідно зазначити, що цей документ здебільшого застосовується на постконфліктних етапах для примирення держав. Відзначимо декілька статей документу: заборона фізичного та морального примусу до цивільного населення (стаття 31); заборона безпідставних покарань до осіб, які перебувають на окупованій території (стаття 33); заборона примусової служби у збройних силах держави-окупанта (стаття 51); стабільність судової системи та законодавства в умовах війни (стаття 67) [6]. Вбачається, що норми цього документу змушують сторін конфлікту дотримуватися певних правил поведінки з цивільним населенням, яке у більшості випадків стає жертвами конфлікту. Схожа роль у перехідному правосудді відведена міжнародно-правовим документам, які визначають статус військовополонених та комбатантів. Мова йде про наступні міжнародно-правові акти:

– Женевської конвенції про поведінку з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (встановлює заборону таких дій: насилля над життям та особистістю; жорстоке поведіння і тортури; захоплення заручників; наруга над людською гідністю, зокрема принизливе ставлення; засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення) [7];

– IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року (з-поміж іншого норми цього документа встановлюють заборону: застосування отруєної зброї; вбивства осіб, які склали зброю; застосовувати зброю, снаряди або речовини, здатні завдати зайві страждання; знищувати або захоплювати власність ворога; оголошувати скасованими права громадян супротивної сторони; примушувати громадян окупованої території воювати на стороні окупанта) [8];

– Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10 жовтня 1980 року (в нормах документа зафіксовані заборони застосування окремих видів зброї, які мають невибіркоче масове ураження та здатні завдати значних жертв) [9].

Варто зазначити, що існує також низка міжнародно-правових актів, які використовуються на перехідному періоді у якості основи механізмів захисту прав, сатисфакції та покарання винних осіб. До їхнього числа належать:

– Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09 грудня 1948 року (в нормах конвенції передбачено засудження осіб, винних у геноциді в державі, на території якої відбувся цей злочин, який передбачає повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи) [10];

– Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року (встановлені додаткові гарантії захисту прав осіб, які склали зброю, припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини. Такі особи не повинні піддаватися дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження чи майнового стану) [11];

– Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 20 грудня 2006 року (встановлює додаткові права жертв насильницьких зникнень на відшкодування моральної і матеріальної шкоди шляхом: реституції, сатисфакції, реабілітації, гарантій неповторення. У документі також закріплені норми щодо відповідальності посадових осіб, які допустили насильницьке зникнення, що також є гарантією для жертв) [12].

Доречно навести декілька прикладів міжнародно-правових актів, в яких відбувається фактичне утвердження ідеї фундаментальності прав людини в моделі перехідного правосуддя. Так, у пункті 3 Порядку денного Ради з прав людини Генеральної Асамблеї ООН (9–27 вересня 2019 року) наголошено на тому, що порушення міжнародного гуманітарного права (геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності), слід розглядати як порушення основоположних прав людини, які обов'язково повинні розслідувані, а винні покарані. Задля цього на держави покладається зобов'язання розбудовувати стратегії перехідного правосуддя, які дозволяють досягти сталого миру, справедливості, встановлення істини та примирення. Цей процес передбачає створення судових і позасудових механізмів перехідного правосуддя з метою захисту прав жертв конфліктів [13].



Також необхідно звернути увагу на Доповідь Генерального секретаря Ради безпеки ООН «Панування права та правосуддя перехідного періоду в конфліктних та постконфліктних суспільствах» від 21 серпня 2004 року. В документі зазначено, що забезпечення захисту прав людини здійснюється з урахуванням правових та інституційних потреб, однак особлива увага надається політичним елементам. Для вирішення означених проблем необхідна консолідація влади, оскільки влада сама по собі сприймається як потенційна загроза пануванню прав людини в суспільстві [14].

Досліджуючи міжнародне право XXI століття через концепцію «живого права», О. В. Буткевич зазначає, що стосовно основоположних документів міжнародного права у сфері прав людини відбулася відмова від двосторонності (ратифікація). На зміну цьому принципу прийшла тенденція односторонності (унілатералізм). Цей компонент зростає не за рахунок нав'язування державам міжнародних стандартів прав людини, а в сенсі відмови з боку окремих держав від участі в важливих міжнародно-правових актах. З огляду на це, функціонування міжнародно-правової системи все більшою мірою визначається взаємодією наступних трьох факторів формування міжнародного правопорядку: міжнародний договір, економічний інтерес, політична доцільність [15, с. 45]. Щодо останніх трьох факторів, вони доволі чітко позиціонуються і у відповідних міжнародно-правових документах, зокрема цікаві положення стосовно їхнього взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Так, у пункті 72 Порядку денного Генеральної асамблеї ООН («Просування та захист прав людини: питання прав людини, зокрема альтернативні підходи для покращення ефективного здійснення прав та основоположних свобод людини») наголошено на декількох принципових аспектах. По-перше вказано, що сфера прав людини та перехідного правосуддя перетинаються з бізнесом, який становить основу вітчизняних економік. В цьому сенсі можна говорити про зв'язок економіки та прав людини в процесі розбудови миру і безпеки. По-друге наголошено, що процеси перехідного правосуддя дуже контекстуальні, і не існує єдиної добірки «найкращих практик». По-третє зазначено, що забезпечення захисту прав людини повинно ґрунтуватися на міжнародних договірних угодах. Зокрема, на кожному рівні договірних відносин варто враховувати складову, пов'язану із правами людини. В рамках перехідного правосуддя подібна тенденція має бути посилена національними національною політикою у сфері захисту прав людини [16].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Вбачається, що модель перехідного правосуддя є гармонійним поєднанням в рамках окремих елементів: договірних засад забезпечення і захисту прав людини, економічних інтересів окремих сторін на постконфліктному чи поставторитарному етапі розвитку, а також політичної доцільності суспільного переходу. Сукупність цих елементів, повністю корелюється з ідеєю «живого права», оскільки модель перехідного правосуддя є достатньо динамічним міжнародно-правовим інструментом, що обумовлено гнучкістю і здатністю пристосування до національних контекстів. Подібна динамічність визначається специфікою як самого конфлікту, так і характером порушення прав людини, які його супроводжують. З огляду на цю ознаку, модель перехідного правосуддя цілком можна назвати односторонньою, тобто унілатералістською, що також має об'єктивне підґрунтя: необхідність припинення порушень прав людини, надання відповідного захисту жертвам конфлікту, а також покарання винних осіб.

Таким чином застосування механізмів перехідного правосуддя слід розглядати у якості міжнародних зобов'язань держави, які мають як договірну (ратифікація міжнародно-правових актів у сфері прав людини), так і позадоговірну природу. Відзначимо, що останнім часом позадоговірна природа стає майже рівноправною з договірною, що пов'язане об'єктивною необхідністю розбудови миру і безпеки задля спільного існування в цивілізованому світі. Рушійною силою у процесах перехідного правосуддя виступає рівень захисту прав людини, який виконує роль індикатора суспільних процесів та демонструє стан суспільного переходу. Це зайвий раз підтверджує, що міжнародне право у сфері прав людини є фундаментом моделі перехідного правосуддя. І якщо перше, становить нормативну основу, то



досліджувана модель виступає сукупністю відповідних практик, які змінюються з залежності від контексту порушення прав людини. Перспективним напрямком наукового пошуку залишається аналіз впливу інших сфер міжнародно-правового регулювання на процес розбудови політики перехідного періоду.

Список використаних джерел:

1. Бурлак О. В. Міжнародні стандарти щодо статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ. 2010. 254 с.
2. Tricia D. Olsen, Leigh A. Payne, Andrew G. Reiter *The Justice Balance: When Transitional Justice Improves Human Rights and Democracy. Human Rights Quarterly*. 2010. Vol. 32. Pp. 980–1007.
3. Leena Grover *Transitional Justice, International Law and the United Nations*. URL: https://brill.com/view/journals/nord/88/3/articlep359_359.xml?lang=ua&page=en&body=pdf-49903https://www.jstor.org/stable/27640538 (access date: 10.07.2022).
4. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04 листопада 1950 року. *Голос України*. 2001. № 3.
5. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Голос України*. 2008. № 236.
6. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Офіційний вісник України*. 2013. № 27, стор 370. стаття 942.
7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. *Офіційний вісник України*. 2010. № 62, стор 132. стаття 2179.
8. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року. *Офіційний вісник України*. 2017. № 2, стор 605. стаття 67.
9. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10 жовтня 1980 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 18, стор 211. стаття 1028.
10. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99_5_155/card6#Public (дата звернення: 15.07.2022).
11. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року. *Офіційний вісник України*. 2000. № 62, стор 177. стаття 2180.
12. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 20 грудня 2006 року. *Офіційний вісник України*. 2015. № 54, стор 10. стаття 1737.
13. Права людини та правосуддя перехідного періоду: Пункт 3 Порядку денного Ради з прав людини Генеральної Асамблеї ООН від 9–27 вересня 2019 року. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G19/282/31/PDF/G1928231.pdf?OpenElement> (дата звернення: 15.07.2022).
14. Панування права та правосуддя перехідного періоду в конфліктних та постконфліктних суспільствах: Доповідь Генерального секретаря Ради безпеки ООН від 21 серпня 2004 року. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/PCS%20S%202004%20616.pdf> (дата звернення: 16.07.2022).
15. Буткевич О. В. Міжнародне право XXI ст.: утвердження концепції «живого права». *Альманах міжнародного права*. 2010. № 2. С. 37–47.
16. Просування та захист прав людини: питання прав людини, зокрема альтернативні підходи для покращення ефективного здійснення прав та основоположних свобод людини: Повідомлення Генерального секретаря ООН від 21 липня 2020 року. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/190/23/PDF/N2019023.pdf?OpenElement> (дата звернення: 17.07.2022).

